

מאמר ז' מה שהועתק במדרשים ובסדר התפלות מסדר אליהו רבה וזוטא ודברים שנוכרו בו שמוכיחים על קדמותו.

אחר שתפסנו שתי קצוות בקידום ואיחור, ר"ל שוודאי לא נתחבר סדר אליהו עד גמר המשנה ולא נתחבר אחר גמר התלמוד. הנה יהיה להקציב זמנו בתוך זמן של סוף התנאים וסוף האמוראים, וראה אני להעריך כאן מה שהועתק ממנו במדרשים כמה שאין בו ספק, אלא דבר ברור הוא שהדברים לקוחים ממנו:

אמנם במדרשים המאחרים נמצא שכל הדרושים בענין עשר מכות בשמות רבה, וקצתן בתנומא פ' וארא, הם לקוחים מסדר אליהו רבה, כאשר העירותי על זה במ"ע אות ל"ה צד מ"ד, וביקרא רבה נמצאו הדרשות בענין הקרבנות בפ"ו צד ל"ג ולחלקן, אבל כבר עמדו חכמי דורותינו על זה שהוא שם הוספה מאוחרת, והערותי ע"ז במ"ע אות י"ז צד ל"ג, והיה כתוב בתחלה בדרך הוספה בסוף הספר והעתיקום ונתנום בתחלת הספר כאשר אוכזר לחלק במאמר ח', ובמבדבר רבה פ"ד מובא, אליהו אומר כל המרבה כבוד שמים וכו' וב' מעשיות, שכולא לפנינו בפ"ג צד ס"ה וס"ו, כאשר העירותי ע"ז במ"ע אות נ"ד צד ס"ה, וכן בסוף פ"ה שם אליהו אומר נתקבצו ויצאו למלחמה וכו', בענין בני עלי והארון, אלא שהדברים מקושעים שם, כאשר העירותי ע"ז במ"ע אות ל"א צד נ"ט, ומסדר זה המדרש אמר בפירושו אליהו אומר, ויחם הסדר שלפנינו לאלהיו:

אולם במדרשים המוקדמים נמצא כבראשית רבה פנ"ד שירת הפרות שלפנינו אמקרא וישרנה הפרות וכו' פ"א צד כ"ה, תני אליהו וכו', והועתק במדרש שמאל פ"ב תאני אליהו וכו', ובע"ז (כ"ד ע"ב) מיייתי לשירה זו בשם ר' יצחק נפחא עיי"ש, ובלי ספק דר"ו נפחא לא אמר הכי מסבא דנפשיה אלא על דרך מסורת, ומסורת זו מאלהיו הוה להו, והנה החכם מוהרי"ל צונץ ו"ל בספרו על הדרשות (צד קפ"ו, הוצאת פ"פ דמ"ן) כתב שנראה שהמסדר מדרש בראשית רבה ידע את סדר אליהו, והוא ו"ל יסד עפ"י השערתו זמן חיבור מדרש בראשית רבה במאה הששית לחשבון הנוצרים (שם), ויהיה זה לחשבון בריאת העולם ד' אלפים ובתחלת המאה הרביעית, ואם המסדר הזה ידע את סדר אליהו א"כ אין לאחור יותר מר' אלפים וסוף ג' מאות, אמנם ידענו שהתלמוד ידע את סדר אליהו רבה וזוטא וכמו שידע את תנא דבי אליהו, והתלמוד נגמר ד' אלפים ר"ט, ויהיו הרבנים מסכימים שבזמן שנסדר התלמוד כבר היה סדר אליהו ידוע להם, ואע"ת כאן דברי מוהר"א ווייס נ"י שהוא מלא וקבץ דברי החכמים שהיו ושכתבו לפניו, כתב בספרו דור דור ודרושי ח"ג צד רנ"ה בדבריו על בראשית רבה וז"ל, בין המקורות אשר שאב מהם הרבה (מלת הרבה שלא בדרקדוק) הוא סדר אליה, ומביאו בשם תני אליה (צונץ), ואף שהמאמר המובא בשמו נמצא גם בתלמוד לא העתיקו אלא מסדר אליה ולא מן הגמרא, ובהערה ו' שם הביא לשון המאמר, וכתב, והוא מסדר אליה ונמצא בתנא דבי אליה ומשם העתיקו הילקוט וכו' הספר כאן, וט"ס כאן רומי וצ"ל רומי רומי (ולדעתי הדבר צריך תלמוד, שהרי התנוספי התנוספי שא"כ יוכיחו שעיקר הנוסחא רומי רומי, והוא לשון ציווי מן רום כמו קומי מן קום) ומבואר ברור שהעתיק הרבה מספר אליה, דהיינו מסדר אליה הנאכר כ"י זה שלנו הוא מאוחר מאד עכ"ל, ומשך בזה אחרי מי שקדמיהו שעל דבריהם עתיד אני לידון: ובפסיקתא דר' כהנא (שהוציא מוהר"ש באכער ה' יאריך זמיו) פ' בחדש השלישי (ק"ו ע"ב) ד"א רכב אליהו רבותים אלפי שנאן, מלמד שירדו ע"ס הקב"ה כ"ב אלף מרכבות וכל מרכבה ומרכבה כמראה שראה יחזקאל, רכב אלהים, מכת שעלה מכבל אמרו שירד (ע"ס) הקב"ה לסיני בעשרים ושנים אלף מרכבות כך שנה אליהו וזכור לטוב, ובמ"ע בפסיקתא רבתי קמ"א ד' הרברות (צד ק"ב ע"ב) אות מ"ט העתקתי הדברים ורומתי על אליהו רבה פכ"ב וזוטא פ"ב, וכתבתי גם מלת מכת היא שיבוש שהרי אין לה שום ענין, ונראה שצ"ל מכתב והוא הערת המעתיק הקדמון על נוסחא שמצא בכתב שעלה מכבל, אינ' שצ"ל מסורת ועי' לקמן אות נ"ח, ע"כ, ופירושו הדברים הוא, דלקמן באותה פיסקא (צד ק"ג ע"ב) איתא, במסורת שעלה ביום מן הגולה נמצאו כתב תרתין רבון דאלפי שנאן דמלאכין ירדו ע"ס הקב"ה על הר סיני ליתן תורה לישראל, ועי"ש במ"ע, והנה הארכת קצת בדבר לפנינו פכ"ב במ"ע אות ה' קתני משם, וזוטא פ"ב (צד קצ"ג) במ"ע אות ג', אמנם בזוטא פ"ד במ"ע אות ג' (צד קע"ט) כתבתי בענין מלת מכת השערה אחרת והיא מתקבלת על הלב ואכפילה כאן באריות תשלומה, איתא במדרש שה"ש רבה פ"א, עד שהמלך במסבו וכו', ר"מ ור"י, רמ"א עד שהמלך מלכי

המלכים הקב"ה במסכו ברקיע נתנו ישראל ריח רע ואמרו לעגל אלה אלהיך ישראל. א"ל ר' יהודה דייק מאיר. אין דורשין שהי' לננא' אלא לשבח וכו'. נתנו ישראל ריח טוב לפני הר סיני ואמרו כל אשר דבר ה' נעשה ונשמע. היא דעתיה דר"מ למימר סריי נתן ריחו (צ"ל נרדו) נתן סריי כמ"ש לפנינו ביוטא צ' קע"ט. כלו' דלר"מ באמת היה צריך לומר נרדו (נתן סריי). אלא מסכתא עלתה בידם מן הגולה ושנו בה שקפין להם מעשה העגל והקדים להם מעשה המשכן. פ"י כמו שאמרו באלה ווטא וזכר להם את הראשונות שאמרו כל אשר דבר ה' והעביר את האחרונות מעשה העגל וקפץ אותו מעשה ולא ספרו עד שהקדים הציצוי של מלאכת המשכן. וכן שינה וכתב ריחו ולא כתב סריי. והנה הזכירו מסכתא עלתה בידם מן הגולה ושנו בה. ועל כן קרוב הדבר להניח במסכת שעלתה מבבל אמרו וכו'. ועתה ראה זה מצאתי בפסיקתא רבתי דפוס ווארשוי עם הגהות רד"ל שהרב הזה שפירש והגיה כל המדרשים ורוח אלהין ביה הגיה בריבית במסכת שעלתה בידם מן הגולה מצאו כתוב וכו'. ועפ"י אלה הדברים אין ההשערה לחוקה כי זו המסכתא שעלתה בידם מן הגולה היא סדר אליהו רבה ווטא. והיו בו אלה הדברים שנוכחו במקומות שזכרנו. אשר עדיין לפנינו מענין אותם הדברים. ואל תחמה שתובו של סדר אליהו מעיד עליו שמקור מהצבתו היה בארץ ישראל (שאדבר ע"ז להלן במאמר ט') והאריך ארע שלא ידעוהו איזה רבנן דאגדתא עד שעלה בידם מן הגולה. שהרי אין לך מקצוע גדול בתורה כבדיותא דתו"כ ומי לנו גדול כר' יוחנן ולא ידע אותה. ור' אלעזר בבבליה ידע אותה. כמסופר בבבמות (ע"ב ע"ב). א"ל ר' לר"ל ראיתי לכן פדת שיושב ודורש כמשה מפי הגבורה. א"ל ר"ל דידיה היא מתניתא היא. היכא תנא ליה. בתורת כהנים. נפק תנייה בתלפת יומי וסברה בתלפת ירחי. וא"כ כבר אפשר שנתחברה בא"י והיתה מגילת סתרים דברי אליהו. ואח"כ נתפרסמה בבבל ומשם חזרה לא"י. וקראוה מסכתא שעלתה בידנו מן הגולה:

ובמדרש שו"ש (פ"ב ב' הראיני את מראיך. ר' אליהו פתר קרייה בעולי רגלים.
הראיני את מראיך אלו עולי רגלים שנאמר שלש פעמים בשנה יראה וגו'. השמיעני את קולך. זה קריאת ההלל בנעם. בשעה שישראל קורין את ההלל קולן עולה למרום מתלא אמר פסחא וכו'. כי קולך ערב. זה השיר. ומראיך נאוו. זה הרכון. והנה הישם ר' אליהו לא נמצא עוד ולא הביאנו מסדרי שמות התנאים והאמוראים. ע"כ דעתי כי מלת ר' היא ט"ס וצ"ל אליהו פתר קרייה וכו'. כמו שהובא במדבר רבה פ"ד וליה אליהו אומר. ואף שבסדר אליהו שלפנינו לא נמצא המדרש הזה. אין זו ראייה שהרי ידענו שהרבה דברים נקטעו וחסרים לפנינו. וא"כ אפשר שזה המאמר הוא מן המקוטעים:

ובמלכו כן הרבה דיבורים בסדר אליהו רבה ווטא שנמצאם בסידורי התפלות העתיקים והמאוחרים ודבריה הפי"טיים. והדעת נותנת שכולם לקחו ממנו. וכשם שהוא לא לקח ממאוחרים כך לא לקח מהעתיקים. ואערכם כאן:

במסכת ברכות (נ' ע"א). גרסינן ולא זו בלבד אלא בשעה שישראל נכנסין לבתי כנסיות ולבתי מדרשות ועונין יהא שמה הגדול מבורך הקב"ה מנענע ראשו וכו'. והנה נוסחתנו בארמית שמה רבא מברך. ובנוסחת דקדוקי סופרים רבא מברך. ובגהותיו שכי' בדפוסים הישנים אלא שמהר"ל הגיה עפ"י התוספות הגדול מבורך. וז"ל מהר"ל ועונין יהא שמה הגדול מבורך כצ"ל. ומהר"ש"א הוסיף ונראה דל"ג נמי שמה הגדול אלא שמו הגדול הכל בלה"ק וכו' לקמן בפ' מ' שמתו. דשם (כ"א ע"ב) בשם תלמידי דר' יוחנן אמרי לכל אין מפסיקין חוץ מן ליהא שמו הגדול מבורך שאפי' עוסק במעשה מרכבה פוסק. אולם בנוסחת דקדוקי סופרים ג' התם נמי ליהא שמה רבא מברך. ואני אוסיף שאם תהיה הנוסחה בלה"ק צ"ל נמי יהי ולא יהא. ועיי' מה שכתבו לסתור הפי' במחזור ויטרי. ומה שנתקן הקדיש בלשון ארמי. נראה כראמרינן בסוף פסוק (מ"ט ע"א) אין העולם מתקיים אלא אסדרא דקדושתא (לפנינו הגה' אקדושה דסדרא) ואירא שמה רבא דבתר אנרתא. שהיו רגליהן לומר קדיש אחר הדרשה (ועיי' ברש"י) ושם היו עמי הארצות ולא היו מבינים כולם לה"ק לכך תקנוהו בלשון תרגום שהיו הכל מבינים שזה היה לשונם. והנה הא דיהא שמה רבא דבתר אנרתא נזכר לפנינו פ"ב (צד י"א) אילו האגדות שמקדשין את שמו הגדול בהן. ומראין הדברים שתחלת הקדיש היה בלה"ק ואח"כ הועתק לארמית. והנה חלקי הקדיש נמצאים לפנינו פ"א (צד י"ז) יתגדל ויתקדש שמו של הקב"ה בעולם כולו שברא מסוף העולם ועד סופו. ושם (צד י"ח) ויתגדל ויתקדש שמו של הקב"ה מסוף העולם ועד סופו. בפ"ט (צד ק"י) יברכוך וישבחוך ויפאריךך ויתברך שמך מדרה ובזמן קרוב לעיני כל הביריות. אולם בדיון ויפאריךך שמך ויתברך לעיני כל הבריות. אמנם בפ"ה (צד צ"ה) אבל במקדש האחרון שעתיד הקב"ה לבנותו בעננלא

ובזמן קריב. והיא זרות כזה הספר שהוא כולו בלה"ק. ואולי היה כתוב במהרה ובזמן קרוב והמעתיק אנכ שטפיה כתבו בלשון ארמית. או שאילו הני' מלות הם הוספה מהמעתיק. ובמס' סופרים פ"ד ה"ב שינוי בענין היוצאת ס"ת. ועוד צריך לומר. על הכל יתגדל לוייתקדש) וישתבח ויתפאר ויתרומם ויתנשא ויתעלה ויתהדר ויתקלם (הנכבד והנורא) שמו של מלך המלכים והקב"ה (הנכבד והנורא) בעולמות שברא העוה"ז והעוה"ב כרצונו. וכרצון כל עמו בית ישראל תגלה ותראה מלכותו עלינו במהרה ובזמן קרוב וכו' (כך הוא עפ"י הנהגת הגר"א). אמנם יהש"ר מובא לפנינו הרבה פעמים וכולן בלה"ק. (צד ט') כך הקב"ה יהי שמו הגדול מבורך לעולם ולעולמי עולמים. (צד י"א) כך הקב"ה יהא שמו הגדול וכו'. ובלי ספק שצ"ל יהי. (צד י"ח) מה ה' אלהיך יהי שמו הגדול וכו'. (צד כ"ה) יושב על כסא שופט צדק יהי שמו וכו'. (צד ל"ב) כשם שהקב"ה יהי שמו וכו'. (צד ל"ג) אבינו שבשמים יהי שמך הגדול מבורך לעולם ולעולמי עולמים ותהא לך קורת רוח מישראל עבדיך בכל מקומות מושבותיהם וכו'. (צד מ') כשם שהקב"ה יהי שמו וכו' מגלגל ומעביר ואינו משמר קינאה ונקמה עליהם על ישראל בכל מקומות מושבותיהם ודברי תורה לא ימנע מהם כך הקב"ה וכו'. (צד נ"א) אבי שבשמים יהי שמך וכו' ותהיה לך קורת רוח וכו' כדלעיל. (צד נ"ג) אבי שבשמים יהי שמך וכו' ותהא לך קורת רוח מישראל עבדיך שאמרתה. (המלות בכל מקומות מושבותיהם נקטעו). (צד נ"ו) מי שיושב על כסא שופט צדק יהי שמו וכו'. (צד פ"ג) אבי שבשמים יהי שמך וכו' מקומות מושבותיהם. (צד פ"ד) אבל הקב"ה מגלגל ברוך הוא יהי שמו וכו' אינו כן. ב' פעמים. (צד פ"ט) אבי שבשמים יהי שמך וכו' מקומות מושבותיהם על שנידלחנו ורוממתנו וקידשתנו וקילסתנו וקשרתנו לנו כתר דברי תורה מסוף העולם ועד סופו. (ק') אבי שבשמים יהי שמך וכו' מושבותיהם. (צד ק"ט) כשם שהקב"ה יהי שמו וכו' מגלגל ומעביר ואינו משמר קינאה ונקמה על ישראל בכל מקומות מושבותיהם ודברי תורה לא ימנע מהם כך יהא אדם מגלגל ומעביר ולא ישמור קינאה ונקמה בלבבו על ישראל בכל מקומות מושבותיהם ודברי תורה לא ימנע מהם. (ועפ"י יראה למחוק לעיל צד מ' מלות כרי לעשות משפט שהוספתי עפ"י הר"ן. וכן נראה למחוק שם מלת עליהם. וכן יש להגיה שם לא מעט). (צד ק"ט) כשם שהקב"ה יהי שמו וכו'. (צד קט"ו) אבינו שבשמים ששמינו וכו' יהי שמו וכו' תהא לך קורת רוח וכו'. (צד קכ"א) אבי שבשמים יהי שמך הגדול וכו' מקומות מושבותיהם. (צד קל"ו) כשם שהקב"ה יהי שמו וכו'. (צד קל"ט) כשם שהקב"ה יהי שמו וכו' אוהב את ישראל בכל מקומות מושבותיהם. (צד קמ"ג) כשם שהקב"ה יהי שמו וכו' רחמן על ישראל בכל מקומות מושבותיהם רחמן וכו' כך יהא אדם וכו'. (צד קנ"ו) כשם שהקב"ה יהי שמו וכו' מתכוון ועושה שלום וכו'. (צד קנ"ז) אבי שבשמים יהי שמך הגדול וכו' ותהא לך וכו' מושבותיהם שנידלחנו וקידשתנו וקילסתנו ורוממתנו וקשרת לנו קשר כדברי תורה מסוף העולם ועד סופו. (לעיל צד פ"ט הנוסחא על שנידלחנו וכו' וקשרתה לנו כתר דברי תורה וכו'. ושתי הנוסחאות באחת טובות ואין לדחות האחת מפני האחרת). (צד קפ"ב באלוהי זוטא) עד שנתגלה מ"ה הקב"ה יהי שמו הגדול וכו': והנה בשבלי הלקט (הוצאת מוה"רש באבער) בענין תפלה ס' ה' אריכות דברים בענין הקדיש ופירושו. וכתב ור' בנימין אחי נר"ו כתב שתחלת אמירתו היתה בלשון עברי כמו שאמרנו למעלה (מהא דריש ברכות) ולא עוד אלא כל שעה שישראל נכנסין לבתי כנסיות ולבתי מדרשות ועונין אמן יהא שמו הגדול מבורך כו' ובכמה מקומות (מצאתי) באגדה נמצא בלשון הוה. ובידמי שמד נזיר שלא יאמר שמו הגדול. וכך הנהינו לאמר בלשון ארמי שלא היו האויבים מכירים בו. ואעפ"י שבטלחה) השמד לא רצי' להתחרו הדבר לישנו בלשון עברי כדי שלא ישתכחו הנסים והנפלאות וכדי לעשות פומבי לדבר. והנה כל זה אינו אלא דברי נביאות שלא הביא שום ראיה לנזרה זו. גם לא פירש לאיזה אגדה כוון. ואולי כוון לסדר אליהו. שכאן הוא באמת בכמה מקומות בלשון הוה. ובשבת (ק"ט ע"ב) אריב"ל כל העונה אמן יהא שמיא רבא מברך בכל כחו קורעין לו גזר רינו וכו'. אמנם במזרז א"ה ס' נ"ו שהארץ בענין הקדיש ופירושו כתב. אבל בכל הספרים נרסין כל העונה אישיר הגדול מבורך וזה ראיה לפי ר"י שאינו אלא חרנום של שמו הגדול. (ועכ"פ הרי"ת אישיר ט"ס ע"ב) א"ש. שהרי כתוב אחריו הגדול. ובעל עבודת ישראל העיר על מדרש קהלת פ"ט עיר קטנה זה ביה"כ וכו' שבשעה שהוקן יושב ודורש ועונין אחריו אמן יהי שמו הגדול מבורך וכו'. אמנם לעומת זה נמצא במדרש משלי פ"י שבשעה שחכם יושב ודורש וכו' ולא עיר אלא בשעה שעונין אמן יהא שמיא רבא מברך וכו'. ובכל אלה לא נתבאר באיזה זמן נתקן הקדיש. ואם מתחלה נתקן שיהיו הקהל עונין יהא שמיא רבא וכו'. או שכבר נתקן הקדיש ואח"כ התקינו שיהיו עונין יהא שמיא רבא. אולם מדרשנו רבנן לענייה זו ריב"ל במס' שבת ואלוהי לר' יוסי

בכרבות נראה שענייה זו עדיין חרשה היתה בימיהם ושכחה כדי להרגיל בה הצבור, ועיכ אפטר שעפ"י סדר אליהו התקינו שיהיו הצבור עונין כך, ועיכ ספרו בכרבות שאליו הפליג בשכחה, וראינו שהרבה אליהו בסדרו להזכיר זה אם כנסתו ירו שמו הגדול וכו' או כנוכה יהי שמך הגדול, ועיקרה בלתי נאח"כ הרגילה בפי העם בלשון ארמית:

בפכ"א (צד ק"ח) מיכן אמרו יהא אדם ירא שמים ומודה על האמת ודובר אמת בלבבו בכל יום ויום ישיבים ויאמר רבון כל העולמים לא על צדקותינו אנהנו מפילים תחנונונו לפניך ונו' ואומר בעת ההיא אביא אתכם ונו' כשוכי את שבותיכם לעיניכם אמר ה'. והנה תפלה זו ידועה בסידורים, והיא בסידורו של ר' עמרם נאון ובסדר התפלה להרמב"ם ז"ל כמו שכתבתי במ"ע שם אות כ"ח, ושבעל שבלי הלקט כתב שאבא אליהו קבעה בדורו של שמר, ועיי' בטו"ח וכו' פ"י כ"ו, ואדבר קצת בחלקי התפלה הזו, מיכן אמרו, בשבלי הלקט הנוסחא ועל אותו הדור הוא אמר, ונוסחא הנונה היא: יהא אדם ירא שמים, ובסידורים לעולם יהא אדם ירא שמים בסתר, ונחלקו הראשונים אם לומר מלת בסתר, כמו שהבאתי במ"ע שם, ובאמת השמיטה המעתיק לפנינו, אמנם לפנינו בפ"י (צד פ"ד) דרש מה חמוק ירכיך בסתר אף כל דבר שיעשה אדם בסתר תורה בסתר צדקה בסתר עושה עם אשתו ובניו ובני בניו בסתר ואם עשה כן עאיבוב יהא חביב לפני אביו בשמים, ובפ"ה (צד צ'), אשרי מי שידע בלבבו מהו אצל אביו שבשמים וכל מעשיו במחוק על אביו שבשמים, אשרי מי שהוא ירא שמים בסתר, ושם, מעשה בכהן אחד שהיה ירא שמים בסתר, ופשוטן של דברים כעין שאמר הנביא והצנע לכת עם אלהיך (מכה ו' ח'); ומודה על האמת ודובר אמת בלבבו, בפ"י (צד ס') במדותיו של חכמים, ומודה על האמת ודובר אמת בלבבו, ועיי' כמה שרמותי שם במ"ע אות כ"ד וכו', ובפ"ה (צד ק"ד) יהא אדם מודה לאמת ודובר אמת בלבבו, בפכ"ו (צד קל"ח) ד"א בשעה שמצאתי את יעקב אביכם שמודה על האמת ודובר אמת בלבבו, כאלוהו וטא פ"ב (צד קע"ה) ומה שכרו של יעקב שהיה מודה לאמת ודובר אמת בלבבו כל ימי חייו: בכל יום ויום ישיבים ויאמר, בשבלי הלקט בלבבו, ישיבים וישחיר ויאמר, ובסידורים וישכם ויאמר ועיי' להלן מאמר י"א: רבון כל העולמים וכו', ביומא (פ"ז עב) בענין הוידו, ר' יוחנן אמר רבון העולמים, וברשי' כי לא על צדקותינו וכו': בסידורים מה אנו מה חיינו ונו' עד כי הכל הבל, היא כולא לפנינו בתפלה נעילה, וביומא שם, מאי נעילת שערים וכו' ושמואל אמר מה אנו מה חיינו: בסידורים, אבל אנחנו עמך וכו', בפכ"ד (צד קכ"ו) אבל אנחנו עמך בני ברייתך בני אברהם יצחק ויעקב שעשו רצונך בעולם, ונמצא לה דוגמא קצת במכילתא דשירא פ"א כמו שרמותי ע"ז במ"ע: בסידורים, שמא בהתך אותו ומשמחתך ששמחת בו, בפ"י (צד פ"ד) באהבה שהוא אוהב אותם ובשמחה שהוא שמת בהם וכו', בפ"ח (צד פ"ט) צא למד מדור מלך ישראל שבאהבה שאהב אותו ובשמחה ששמח בו, בפ"ט (צד ק"א) על שלא עסק בכל כחו לעסוק באהבתך שאהבתה אותו בשמחה ששמחת בו וכו', וענין האהבה הוא בכמה מקראות אולם בענין השמחה לפנינו פ"ב (צד י"א) אין שמחתו הכל אל עם זרעו של אברהם בלבד, ונראה שהמאמר שם קטוע והסר, פכ"ו (צד ק"ל) מאהבה שאהב אותך ובשמחת ששמח בהן וכו': בסידורים, אתה הוא עד שלא נברא העולם וכו', בפכ"ו (צד ק"ל) אני הוא עד שלא נברא העולם אני הוא משנברא העולם אני הוא בעוה"ז אני הוא לעוה"ב אני אמת ואחיה, ובעל סדר עבודת ישראל רמז על הילקוט ואתחנן ר' תלמיז אליהו ז"ל שאל וכו', והוא בירושלמי דפי' וראה אל שמים הילקוט אינו לפנינו בירושלמי, ואולי היה כך לפנינו או שהבר עמו מדרש אחר כדרך הילקוט ומקורו לא נודע לנו, וז"ל עולמו להחריבו, כיון שישראל נכנסים שחרית לבתי כנסיות ולבתי מדרשות ומייחדין שמו ואמרים שמע ישראל ונו' מתקבצין כל מלאכי השרת אצל הקב"ה ואמרים לפני אתה הוא עד שלא נברא העולם וכו' קדש שמך על מקדישי שמך, מיד נחה דעתו של הקב"ה ואינו מחרים עולמו וכו': בסידורים, אתה הוא ה' אלהינו בשמים ובארץ ובשמי השמים העליונים, בפ"א (צד ו') שמלכותו קיימת בשמים ובארץ ובשמי השמים העליונים: בסידורים, אבינו שבשמים עשה עמנו חסד בעבור שמך הגדול שנקרא עלינו, בפ"ט (צד ק"ב) אבינו שבשמים עשה עמנו בעבור שמך הגדול שנקרא עלינו וכו': מכל אלה ראינו שבעל סדר אליהו נשתמש במליצותיו שקבען בחפלה זו אף בשאר מקומות, שכן רכבו להכפיל מליצותיו פעמים רבות: וראה אני להעיר כאן שהוא השתמש במליצה אבינו שבשמים, או אבי שבשמים עד למרבה, והנה נמצא תאר זה בסוף יומא לר' עקיבא, אשריכם ישראל לפני מי אתם מיתחרין מי מטרר אתכם אביכם שבשמים, מימ הוא כמעט כסגנון מיוחד לו, וכן הוא משתמש הרבה במלת אשרי:

כמ"א (ע"א) רבן העולמים גלוי וידוע לפניך שרצונונו לעשות רצונך ומי מעכב שאור בברכות (י"ז ע"א) רבן העולמים גלוי וידוע לפניך שרצונונו לעשות רצונך ומי מעכב שאור

שבעים, ושעבוד מלכויות יהי רצון מלפניך שתצילנו מידם ונשוב לעשות חוקי רצונך בלבב שלם, ואולי יש להשלים מתפלה זו מה שהסר לפנינו, כמו שרמזתי במ"ע: ואנכי אורחא אעיר על סגנון לשון התפלות בברכות שם שמהם נוכל להכיר מדרגת סגנונם בלשון הקודש:

בסדר אליהו זוטא פ"ב (צד קע"ג) לעמוד ולעשות רצונו בלבב שלם, ובברכת ברוך אליהו שבראו לכבודו וכו', וישם בלבנו אהבתו ויראתו ולעשות רצונו ולעבדו בלבב שלם, ובעל עבודת ישראל הביא נוסחא, וישם לבנו לעשות רצונו ולעבדו בלבב שלם, והביא עוד נוסחאות אחרות:

ונמצאו בו תפלות שאיני יודע להם דונמא, אבי שבשמים צדיק אתה חסיד אתה וכל מעשיך באמונה יגולו רחמיך הרבים על בניך, אבי שבשמים זכור בריהך עם הראשונים עם שלשה צדיקים עם אברהם יצחק ויעקב, אבי שבשמים זכור כמה קנייניך אשר מעולם וכו', וכל התפלה שם בפ"ט (צד ק"ו וק"ב), ותפלת אליהו זו שוחקת לב אכן למים להויל המעות עינים, ותפלתו מיוחדת כמה שאמר בפ"ד (צד ע"א) מיכן ואילך מה עלינו לעשות, לשפוך רחמים ולבקש תחנונים ותפלה מלפניו ולמצא פתח אחד וכו' מה אם יתגללו רחמי הרבים עלינו וכו', וכמו כן התפלה בפכ"ב (צד ק"ט), יהי רצון מלפניך אבי שבשמים שלא תתנו ביד שליח לעולם:

בפ"כ (צד קט"ו), אבינו שבשמים ששמינו כשמו ושמו נאה לו והכל שלו והכל מעשה ידיו יהי שמו הגדול מבורך וכו', תהא לך קורת רוח וכו', ועי' במ"ע אות ב"א שרמזתי על הדונמא בפ"ט, וכן נשתמש ר"א הקליר במאמר של פ"ג (צד ס"ה) אם אש אחזה בלחים וכו' כמו שרמזתי במ"ע אות נ', וכן נראה שסגנון הפייטן קודם הוידוי ליו"הב כי אנו עמך וכו' יסודו על המאמר שם, לא אני הוא שאתם בני ואני אביכם אתם אחי ואני אחיכם אתם רעי ואני רעכם אתם דודי ואני דודכם, אלא שהפייטן שיהא הסגנון והוסף עליו:

אמנם הדברים שנוכרו בסדר אליהו שמוכחים על קדמותו הם, בפ"א (צד ה' וכו') מספר מויכוחו שהיה לו עם חבר פרסי עובד האש: בפ"ז (צד מ"א) הוא קורא בשם לארבע עשרה מיני כינים, ואלו השמות קצתן הם בלתי קצתן בלשון ארמית, ושמות אסלו הם מפי העם, ולפ"ז דברו העם בימיו בלתי מעורבת עם לשון ארמית: ובפ"כ (צד ק"ט) מספר, פ"א הייתי עובר ממקום למקום מצאני וכן א' א"ל רבי מ"מ חלק הקב"ה את עולמו לשני נזים לשתי ממלכות וכו', וענין ה' ממלכות הוא כמו שפירשתי שם במ"ע אות י"א שהם רומי ופרס, ולפ"ז כבר פשטה מלכות הפרסים בימיו, אמנם אין לחשוב על מלכות אדום וישמעאל, שאין בכל הספר שום רמז על דת הישמעאלים, ובכל נסיעותיו ממקום למקום לא הזכיר שהיה בערב או שדבר עם ערבי, גם נרגיש רוח הפרסי הנושב בו שלא ככוונתו רק לפי תומו, כסיפורו על אברהם ונמרוד בפ"ה (צד כ"ז) עשה את נמרוד לעובד האש, ספר שם, אמר לו ואני אעבוד לאלהי של אש והרניי משלך אותך בתוכה וכו', גם ספר, מיד כפתורו וישקדוהו ונתורו ע"ג הארץ והקיפוהו עצים מארבע רוחות חמש מאות אמות לצפון חמש מאות אמות לדרום וכו' למערב וכו' למזרח, הקיפו והציתו בהן את האור וכו', מאיכן בא המספר הזה לשנות בדבר מסיפורו של חנניה מישאל ועזריה שהושלכו לנו אתון נורא יקרתא, ולא היה צורך הרחיקו מהעקוד הזה שהיה נתון ע"ג הארץ את העצים הרחק ח"ק אמות מכל צד, אין זאת כי אם לפי שברת הפרסים אסור לשטא את האש ולהשליך לתוכה כל חלאה ודבר טמא, ואף כי נזית המת, וע"כ עשו המרחק הזה שימות מקרני האש וחומה ולא יגע בה: בפל"א (צד קנ"ו) בהסיפור משגיאת דוד להביא את הארון בעגלה נאמר שם, אמרו כולם בא ארון משדה פלשתים בעגלה אף בעגלה יבוא לבית דוד מלך ישראל, והקב"ה נשבע בשמו הגדול ביום שנשא עמרם את יוכבד דודתו לו לאשה במצרים לשם שמים שינטל ארון ותורה עמו ותתן בזרועו של עמרם ש' ולבני קהת לא נתן וגו', ובמ"ע אות ה' כתבתי שלא נודע לי מקור או דונמא לזה המדרש, והנה לאחר מתן תורה נאסרה דודתו משום ערוה, אולם אפי' קודם מתן תורה שלא נאסרה מאי מעלייתא הוה ומה טוב עשה שנשא את דודתו לשם שמים, ואנו לא מצינו דונמא לדבר רק בהנושא את בת אחותו בפס"ו (צד ע"ח), אמנם ידענו שבאומת הפרסים היתה להם מצוה לישא את קרובתו: בפ"י (צד נ"ג) הוא אומר ברנשות הלב, בית דוד מה אתם וישבים א' מה אתם מבקשים את ימות המשיח ואת הנאולה, בה אמר ה' בית דוד דינו לבקר משפט וגו', הנה היו בימיו עדיין מורע דוד בראש העם, אם הנשיא בא"י או הריש גלותא בככל והוא מוכיח אותם, ובפכ"ז (צד קל"ג) ממאמר עתידין שיהיה של אוכלי ישראל וכו' (ועי' במ"ע שם אות כ"ד) מוכח שהיתה לו חרעמות על ראשי ישראל וקציניהם (ועי' שבת קל"ט ע"א ופנהדרק צ"ח ע"א, ושם ז' ע"ב):

גם היו נוהגין במקומו ובזמנו בתרומות ומעשרות כאשר נדבר עוד מזה להלן; חכלית המאמר שערי הספר מתוכו מעידין על קדמותו:

מאמר ח' בלקויי הספר.

לקויי ספרים הם מני מינים ובעין שאמר רבא (חולין מ"ז ע"א) חסיר או יתיר או חליף. וכל אחד מאלו חלקים נחלק בנ' חלקים. לקויי אותיות ולקויי מלות ולקויי מאמרים. ואין בכוונתי כאן לדבר באותיות ובמלות שכבר הנהגתי והקורא ימצא לפניו ספר מונה על ידי כפי ידיעתי חוץ מיתיר באותיות שהוא מטיב המעתיק לכתוב כך. כגון יתירי יו"ד וה"א שהנחתים כמו שהן. אבל מה שארצה לסדר כאן הם. חילוף חסרון ויתרון במאמרים. ולא אסדרם כפי חילוף חלקים כי אם בסדר צדי הדפין. אמנם מה שקיצר המעתיק בפסוקים והדרש נסמך אם על מה שלפניו או על מה שלאחריו הנהגתי הדבר על הרוב כמו שהוא. שאין זה ממין חלקים. אלא שכך היה מנהג המעתיקים בכל המדרשים לרמוז על הכתוב ולקצר בו. ועל הקורא הוא לשים לבו לכל ענין המקרא:

פ"ב (צד ו'). בעונינו שרבו נכנס עלינו שעבוד בתוך שני אלפים של ימות המשיח ויצא מהן יותר משבע מאות שנה. ולשון הברייתא בנמרא. בעונותינו שרבו יצאו מהן מה שיצאו. במלת בעונינו אין כאן חסרון שזה הרכיב נמצא ג"כ במקרא. אולם לי לעמוד כאן על יחיד לשון ויצא מהן. שלא היה חסר המאמר לומר. בעונינו שרבו נכנס עלינו שעבוד בתוך ב' אלפים של ימות המשיח יותר משבע מאות שנה. הא למדנו שהמאמר ויצא מהן יותר משבע מאות שנה הוא הוספה מנלין איזה מעתיק:

שם. (צד ו'). ד"א למנצח וני' והלא הן במקומן וכו' אעפ"י שהכל שלו וכו' אין שמחתו בכל אלא עם זרעו של אברהם בלבד שנאמר. בפנים מחקתי מלת שנאמר והוספתי מלת אלא עפ"י חלקוט. אבל לבי אומר לי שהמאמר קטוע וחסר הפסוק וגם סיום הדרוש: **שם.** ולילה ללילה יהיה דעת זה [לילה] של כתובים. בכת"י מקום פנוי כמו מלה ושתיים הרומו על חסרון (שכך דרכו של זה המעתיק כמו שנמצא להלן למרבה) והנחתי והוספתי מלת לילה. ואולי יש להגיה זה [תרנום]. שתורה נביאים וכתובים שהם בלח"ק קרויים יום ותרנום שברניאל ועורא קרוי לילה. ואעפ"י ששנינו בפ"ד דירם שמטמאין את הירם. הבדילן לפי שאינם בלשון עברי:

בפ"ג (צד י"ד) כשם שיושבין בבתי כנסיות וכו' כדי שלא ישבחו וכו'. כבר העירותי במ"ע אות ו' שהמאמר קטוע וחסר. שעל המאמר שמתחיל במלת כשם. צריך שיבא בתשלומו מאמר שמתחיל במלת כך. ודוגמא לזה בכמה מקומות בזה הספר:

שם. בענין כל דבר שעתיד להיות בסוף וכו'. סדר הענינים הם. ושיבה. מאור פנים. חייהן של צדיקים שלא בצער ושלא ביצירה. תחיית המתים. כבוד ועון. אכילה ושתייה שמחה ורנה. דם וכשר וישר. שהם שבעה ענינים. ומונה במקצתן מי שנעשה להם בעויהו ובמאיר פנים חסר מי שנעשה לו בעויהו. אבל בפרטן הזכיר את משה (צד י"ז). ובלי ספק שבאן חסיר: חייהן של צדיקים. הוא דורש בפ"ד (צד י"ט) עד סוף הפרק. והנה הזכיר לענין זה אברהם יצחק ויעקב יעבן ויתרי. ובפרטן בפ"ד שתק ולא הזכיר ואח"כ בסוף כל הענינים (צד כ"ז) מרבר על אברהם (ובצד כ"ט) על יעקב. ואח"כ על יתרו ואח"כ על יעבן. והנה יצחק חסר לגמרי בפרטן. ויעבן ויתרו הם מסורים. וראה שהסידור הוא בכללן וצ"ל יתרו ויעבן. ועכ"פ חילוף מאמרים כאן. שנסדרו שלא במקומן שראוין להיות נסדרים קודם תחיית המתים. ויצחק הוא חסיר: והנה הרי' הוא תחיית המתים והה' כבוד ועון. ובפרטן הוא דורש כבוד ועון בריש פ"ה (צד כ') ואח"כ (בצד כ"ב) הוא דורש בתחיית המתים (עד צד כ"ד). ואף כאן נתחלפו הענינים: בענין כבוד ועון. הזכיר בכללן ליהושפט מלך יהודה. וזה לא נזכר כלל בפרטן. ובלי ספק שהסר. ולא זו בלבד אלא שבפרטן הוא דורש אחר כבוד ועון מקים מעפר דל לצדיקים לימות המשיח ולעו"הב. וזו לא נזכר בכללן. ולפי זה הפרט יהיו שמונה ענינים ולא שבעה: וסדר בכללן אכילה ושתייה וכו' דם וכשר וכו'. ובפרטן הוא דורש תחלה דם וכשר (צד כ"ד). ואח"כ אכילה ושתייה (צד כ"ז) הרי שהענינים מסורים ומחולפין. ואל תתמה שהרי בדיון חסר הכל מן סוף צד כ"ה עד ריש צד כ"ט. כמו שהערתיו ע"ז במ"ע אות כ"ז (צד כ"ה). והערתיו על כל זה במ"ע אות י' (צד ט"ז):

כפ"ה (צד כ"ג). מיכן אמרו אל יפטר אדם וכו'. זה המאמר אין לו שום ענין עם הקודם ויראה שהוא קטוע רישא וחסר כמו שהעירותי במ"ע אות כ"ה. ואפשר שאינו אלא מסורס ומחולף. וצ"ל אחר גדולה שימושה יותר מלימודה וכשנשתלח מלאך וכו'. וזה המאמר דאל יפטר וכו' מקומו בסוף אחר הם הולכים הלך ודבר:

שם (צד כ"ד). מכאן אמרו עשרה מלאכי שרת וכו'. המאמר מקוטע וחסר כמו שהעירותי במ"ע אות מ"ג:

שם (צד כ"ה). והלך והציאו לו וכו' עד נמרוד יושב וכו'. הדברים מקוטעין וחסרין כמו שהעירותי במ"ע אות ד':

כפ"ו (צד ל"ג) כד"ה הביאני. שיש לו להקב"ה בתורתו מאמר להן לישראל וכו'. בכת"י מקום פנוי כב' מלות. והדברים מחוסרים כמי שהעירותי במ"ע אות ט"ז:

שם (צד ל"ז). נמצא מיום שנברא העולם ועד עכשיו צ"ד עולמים ומ"ד שנים. דיבור זה הוא בעין הערה שאינה מהדרוש. שהדרוש הוא לפרש עלמות מלשון עולמית ואח"כ מפרש עלמות מלשון על מות. והנה אין לחשוב אהבת ישראל אלא משעה שהיו בעולם דהיינו מב' אלפים תורה. ובחשבון ההערה הווי שאינה צריכה אל הדרוש נכללו ג"כ ב' אלפים של תורה. אלא הערת המעתיק היא. ואולי היתה בנליין והובאה אח"כ לפניו הספר. ואם הוצרכו דברים כאילו אל הדרוש והיו חלק ממנו (מה שבאמת אינם) היה כתוב ומיום שנברא וכו'. ומלת נמצא מובחת. שהוא רעיון המעתיק שעמד על החשבון:

כפ"ז (צד מ'). כד"ה ומה נשנית מצרים וכו' כל המאמר לקוי בחסרון ושיבוש והנהגתי כפי יכולתי:

שם (צד מ"ה בסוף). אף על פי כן לא היתה וכו'. בכת"י מקום פנוי מורה על חסרון מלות. ועיי' במ"ע אות מ"ב מה שצדדתי להגיה:

כפ"ט (צד נ"א). אלו דברי וכו' רבון כל העולמים וכו'. ב' מקומות פנוין בכת"י. הא' כפי שורה שלימה. והב' כשורה וחצי שורה. כמו שהעירותי במ"ע אות י"ח וי"ט. וכן בסוף המאמר (צד נ"ב) מקום פנוי כב' מלות כמו שהעירותי במ"ע אות כ"ד:

שם (צד נ"ב) כד"ה ברוך המקום. בכת"י ד' מקומות פנוין. וחסרין מלות ושורות שלימות כמו שהעירותי ע"ז במ"ע אות כ"ח כ"ט ל' ול"א. ובקצתן הגהתי עפ"י הילקוט:

כפ"י (צד נ"ה) דומה כמי שמשמיעין. בכת"י מקום פנוי. והשלמתי. עיי' מ"ע אות כ"ז:

כפ"י"א (באותו צד). מה אעשה לאילוי. בכת"י מקום פנוי כחצי שורה. עיי' מ"ע אות ג':

כפ"י"ב (צד ס') הוספתי מאמר שלם עפ"י הד"ו ובשכר הפת וכו':

שם. (בשורה אחרונה). אל תהנה ממנו ואם נהנת. בכת"י מקום פנוי כד' מלות והשלמתי. מסבא. עיי' מ"ע אות י"ג:

כפ"י"ג (צד ס"ב). הוספתי המאמר אלא לפי שהקב"ה רחמיו מרובין עפ"י הילקוט. שהדבר נראה שהמאמר מקוטע:

שם (בסוף ד'). הוספתי כי יצה"ר מנרה בנו. ובכת"י מקום פנוי לרמוז על החסרון:

שם (צד ס"ד) מה אם ימחלו לך עליהם. בכת"י מקום פנוי והגהתי. עיי' מ"ע אות ל"ז:

שם (באותו צד). הוספתי ועליהן צרות ורעות ובכת"י מקום פנוי כשש מלות. עיי' מ"ע אות מ"א. ועיי' שם את מ"ז מה שהוכרחתי להגיה מסבא:

שם (צד ס"ה). הוספתי ארבע עשרה שורות ועוד עפ"י הילקוט. שכלי ספק הם חסרים לפינטי:

שם (צד ס"ו). מלאתי מקום פנוי שבכת"י עפ"י הד"ו והילקוט. עיי' במ"ע אות ס"ט:

שם (צד ס"ה). ב' מקומות פנויים בכת"י כמו שרמזתי במ"ע אות פ"ב ופ"ג ולא ידעתי להשלימם:

כפ"י"ד (צד ס"ט). מקום פנוי בכת"י והשלמתי עפ"י סגנון הספר עיי' מ"ע אות ח':

שם (צד ע"א). ששה מקומות פנוין בכת"י באותו הצד. ומהם בחסרון שש מלות ולא ידעתי להשלימן עיי' במ"ע אות י"ח י"ט כ' כ"א וכ"ב:

כפ"י"ו (צד ע"ב). עיי' במ"ע אות א'. אולם מסתברא ששאלת השואל היא קטועה וחסרה:

שם. הא למדת שכל המבעט בנט"י סימן רע לו. עיי' במ"ע אות ו'. ומסתברא שכל זה הוספה מגליון. כי במאמר הקודם מיכן אמרו כל המזלול ברהיצת ידים סימן רע לו רשם לו איזה מעתיק בנליין נוסחא אחרתא הא למדת וכו'. והובאה לפנינו:

שם (צד ע"ה בשורה האחרונה), השלמתי החסרון מהסברא ועפ"י הילקוט. עיי' במ"ע אות כ"ג:

שם (צד ע"ו). מקום פנוי בכת"י והשלמתי עפ"י נוסחת הד"ו עיי' במ"ע אות כ"ו:

שם (צד ע"ז). [מעמיק] שפה. בכת"י מקום פנוי. ועיי' במ"ע אות ל':

שם (צד ע"ט). עיי' במ"ע אות מ"ג ומ"ד שהדברים משובשין ומסורסין שם:

בפ"ח (צד צ"ה) פעם אחת היו רבותינו יושבים וכו' בא אליהו ועמד לפניו וכו', והנה הסגנון משונה מכל הסיפורים שבוה הספר. שאין אליהו המספר אלא אחרים ספרו עליו. וזה מוכיח שאינו מגוף הספר אלא היא הוספה. וכבר היתה הוספה זו בספר שביד הגאונים. כמו שהוכרתי בהערותי:

שם (צד צ"ה). בכת"י מקום פנוי והשלמתי. עיי' במ"ע אות נ"ח:

שם (צד ק"ב). מאמר חסר והשלמתי. עיי' במ"ע אות פ"א:

שם (צד ק"ד). לקוי בחרון ומרבה שלום וכו'. והסגרתו:

שם (צד ק"ה). מאמר מקוטע וחסר והשלמתי עפ"י האדר"ג עיי' במ"ע אות ק"ה:

בפ"כ (צד ק"ו). כשם שהקב"ה וכו' מקוטע וחסר כך וכו'. ועיי' במ"ע אות נ"ז:

שם (צד ק"ד). ויהיו כעולי מצרים וכו'. מסורס ומחולף. עיי' במ"ע אות י"א:

בפכ"א (צד ק"ו). בד"ה העטופים ברעב וגו' אמרו כשירד וכו' עד נמירא. והנה כל המאמר עד וכן אהרן וכו' ולא עד בכלל כולא כאליו וזוטא פ"ד (צד ק"פ). ושם הנוסחא ובקבלה הוא אומר מי הקרמני והיא נוסחא הנונה. והא דאהרן ליתא שם. אבל בילקוט איהא לה. (ועיי' מה שכתבתי במ"ע אות כ"ד. והגני מבטל כאן הדברים במקצת). והמשך המאמר הוא. שדרש לעיל (צד קט"ו) אין חוצות אלא בתי מדרשות וכו' והביא המקרא בחוצותיו חגרו שק. לומר שלכך נענש מואב לפי שבחוצותיו של הקב"ה היינו בבית המדרש שלמעלה חגרו שק. וכמו שאמר באותה שעה היה הקב"ה מכנים יגון ואנחה וכו'. ואח"כ האריך בענין בלעם. ואחר שדרש הפסוקים בנבואת בלעם הוא חוזר אל המקרא העטופים ברעב וגו' שהתחיל בו. לסיימו שגזירה נורה על ישראל שילמדו אותה וכו' (וכמו שהוא כאליו וזוטא). וכולא דיבור אחר ואח"כ מתחיל ד"ה העטופים ברעב וכו'. והא דויכח אהרן אומר א"ל מלי קרה וכו' אין לו שום ענין לכאן. אמנם ענין לו שם כאליו וזוטא שדרש קודם לכן באהרן. ובאהרן מה כתב בו ומה נאמר בו וכו'. אלא שנקטע שם וחסר מן משכורתי שלמה עד משכורתי שלמה. ומפני דמיון הלשונית טעה המעתיק וקטעו. ומפני דמיון המאמרים שכבאן וכוזוטא הוסיף איהו מעתיק גם כאן וכן אהרן אומר וכו'. וכל זה המאמר אינו אלא הוספה:

בפכ"ב (צד ק"ב). מקום פנוי בכת"י באיזה איתות לתשלום המלה והשלמתי עיי' הנהה עפ"י הילקוט. אמנם גם בסידורן של חלקי המשל הדברים מחולפין ומסורסין כאשר העירותי במ"ע אות ח':

שם (צד קכ"א) המשך התפלה אבי שבשמים וכו'. הוא שב אל תחלת הענין כי תקנה עבר עברי וגו':

בפכ"ג (צד קכ"ב). מקומות פנוין מנוקדים. ודעתי במ"ע אות ט' שכבר מצא המעתיק בספר שהעתיק ממנו כן:

שם (צד קכ"ד). בכת"י מקום פנוי כה' מלות ובמ"ע אות י"ז צדדתי להשלימן:

שם (באותו צד). מאמר שלם. מעיד אני עליו וכו' שאין לו ענין עם שקודם לו ושלאחריו. וכל זה המאמר הוא לעיל בפ"ד צד ע'. והסגרתו:

בפכ"ד (צד קכ"ה) כך כיון שבא. בכת"י מקום פנוי כנ' וד' מלות. ובמ"ע אות ד' צדדתי להשלימן:

בפכ"ו (צד ק"ל). ד"א וכו' אלא לשון נוטריקון. עיי' במ"ע אות ח'. והאמת שהדברים מראים שכולו אינו מהספר אלא הוספה היא מפסיקתא ד' הרברות. ואפשר שהמאמר שלאחריו נסתכל הקב"ה וכו' וצפה ב' בני אדם שבעטו בו וכו' אינו אלא הוספה מהפסיקתא. ובסילוק כל המאמר יהיה ההמשך יותר נאה ויפה:

שם (צד קל"א). ד"א וכו' מלמד שאמר לו יוסף לטבח וכו'. המאמר נראה כהוספה

עפ"י הנמרא:

בפכ"ז (צד קל"ו). מעשרה שעשו כאותו מעשה וכו'. במ"ע אות ז' נדחקתי לפרשו.

אמנם יותר יתכן שהמאמר קטוע וחסר:

שם (צד קל"ו). מכשרך וגו' משלו משל וכו'. במ"ע אות י"ג נדחקתי לפרשו אבל יותר קרוב אל הלב שהמשל מעורבבין בשיבוש שנסתרו הדברים ונתחלפו בו. והנמשל הוא ג"כ קטוע וחסר:

שם. ברוך המקום וכו' שכשם שיושבין וכו'. המאמר קטוע וחסר הנמשל כך וכו'. ועיי' במ"ע אות י"ט:

פכ"ח (צד ק"מ). בדי"ה מה בין אהבה וכו'. נתוסף בו עיי' שיבוש ביקש למסור את בנו וכו' והסגרתו עיי' במ"ע אות ה':

שם (צד קמ"ג). סליק פיסקא. נראה שהוא שלא במקומו. כי ריש הפיסקא שלאחריו הוא נמשך אדלעיל. ותחלת הפיסקא היא מתוך הרחמים וכו':

פכ"ט (צד קמ"ו ומ"ז). עיי' במ"ע אות כ"ח ול'. והאמת שהלב אומר שכל המאמרים מן הה"א לא תשא שמע שוא עד סוף הפיסקא אינם מן הספר. ואינם אלא הוספה מאוה סופר: **בפ"ל (צד קנ"ג).** נ"א נ"ב ונ"ג. הלב אומר שכל המאמרים מן ד"א מומזר לאסוף היה ריה"ג אומר וכו' עד ולא זו בלבד (צד קנ"ד) אינם מן הספר. ונתוספו אלו הדברים מאוה קיבוצי אנדות: **שם (צד קנ"ה).** חסר המאמר לפי שהקב"ה וכו' והשלמתו עפ"י הדיוט. עיי' במ"ע אות מ"א:

פל"א (צד קנ"ז). כיוצא בדבר אתה אומר וכו'. עיי' במ"ע אות ד'. ויותר יתכן שחסר כאן איזה מאמר המחבר את מה שלפניו ושלאחריו:

שם (צד קס"ג). בדי"ה בית ישראל. משחרב בית אחרון ועד עכשיו תשע מאות שנה. וקודם לזה בדי"ה מדורו של מנשה. ומשחרב ועד עכשיו הרי תשע מאות. במ"ע אות נ"ב הראיתי דתת"ק לאחר חורבן הם ד' אלפים וחשכ"ה לבריאת עולם. והשויתי זה המנין עם המנין דפי"ב (צד ו') ועם המנין דפי"ו (צד ל"ו) ואמרתי שעיקר המנין הוא בפ"ו ד' אלפים וחשכ"ה לבי"ע. והיה צ"ל תת"ק ופי"ו אלא דפרטי לא קחשיב. גם יש לומר דחסרה כאן מלת ועוד. שמי שכתב כתב תת"ק ועוד. והמעתיקים השמיטו המלה לפי שאינה מבררת. והנה לעיל הוכחתי שהדברים בפ"ב ובפ"ו חזות מוכיח עליהן שנתוספו ממעתיק אחר בזמן ההוא. לא כן כאן שהדברים פשוטים בלי תוספות מלה ומראיהם כמראה דברים היוצאים ממחבר הספר. אבל כפי שראינו בפרקים הקודמים. בלי ערותן של בעלי הנמרא דאנמריה אליהו לר' ענן סדר אליהו רבה וזוטא ערותן מוכיח מחובן שנתחברו בתחלת זמן האמוראים בימי מלכות פרסיים. ושאי אפשר שנתחברו בזמן ממשלת המחמירים מכלתי שימצא שום רושם לדבר. א"כ תגדל תמיהתנו על החשבון תת"ק שנאמר כאן. על זאת אשיב. היא הנותנת שהחשבון הנוכח כאן הוא על כרחך מאוחר ממעתיק אחד שהיה באותו הזמן. ואראך כיוצא בזה. ידענו שר' אליעזר הוליד נוכח בתשובות ר' נטורנא נאון ותור קולו היה נשמע טרם כלות ד' אלפים ותיר לבי"ע. ובקרבנות לחי"ב כתב אאבין תשע מאות ועוד כי לא דש בן גרני. אשר מזה למד הרו"ה לקבוע זמנו של הקליר בסוף המאה השביעית לאלף הה'. א"כ על כרחנו נאמר שאיזה מעתיק הקרבנות שינה הזמן הנכתב בראשונה ותפס את זמנו בעת שהעתיקו. כמו כן נאמר בחשבון שלפנינו שאין זה חשבון המחבר כי אם חשבון המעתיק. ואם נוסף מלת ועוד לומר הרי תשע מאות ועוד. יהיו הומנים שלפנינו ושל הקרבנות מסכימים לגמרי. והשערה קרובה כי מירי מעתיק אחד הוקבעו אלו הומנים. ומי שהעתיק הקרבנות הוא הוא המעתיק את הסדר אליהו. ואל תתמה שיתיר לו המעתיק לשנות המנין הקדום על פי שעתו ועתו. שכך נמצא בתשובת הנאונים (הוצאת מקיצי נרדמים) סי' מ"ה מר' משה בן מר יצחק המערבי. על הא דמס' ע"ז (ט' ע"א) אי טעי תנא ולא ידע פרטיה כמה הוי לישייליה לספרא וכו'. אם יטעה התנא השונה את התיצוניה. וזה פירוש השמועה השנייה תנא דבי אליהו ששת אלפים שנה שני אלפים תורה וכו' יצאו מהן תשמי"ז. גם זה בכל שנה שתוסף צריך התנא להוסיף בחשבונו. והשנה הזאת שהיא שנת ש"א (אלף ש"א לשטרות) כן שונים יצאו תשמי"ז וכו'. ודבריו מאירין את העין. שכך היה דרכם כשהיו שונים שקבעו בשמועתם חשבון הזמן שהיו עומדין בו. וכמו שעשה השונה כך עשה המעתיק. ולפעמים יוכר בלשונו שהיא הוספתו ולפעמים לא יוכר:

סדר אליהו זוטא מתחיל פרק א'. משום דבי אליהו הנביא אמרו לעולם יהא אדם ביראה וכו'. הצדיק אבר וגו' מיכן אמרו וכו'. משום דבי אליהו הנביא אמרו לעולם יהא אדם כשור וכו'. פעם אחת הייתי עובר וכו'. בימי ר' דוסא בן ארקנים וכו'. משום דבי אליהו הנביא אמרו גדולה צדקה וכו'. עד נמירא: והנה סגנון הלשון משום דבי אליהו הנביא אמרו. מוכיח שהדברים מקובצים אם מספר אחר או בקבלה בעל פה. ובאמת כל אלו המאמרים חיו

מן בימי ר' דוסא וחזק מן המאמר גדולה צדקה וכו'. כולם הם לפנינו בשינויים מעטים בסדר אליהו רבה כמו שרמזתי עליהם בהערותי. ובכת"י פארמא מתחיל הספר. אמרו משום אליהו הנביא גדולה צדקה וכו'. כעין פתיחה ואח"כ הוא מסמן פרק א'. מה שהוא לפנינו פ"ב ומאמר בימי ר' דוסא וכו'. והמאמר שלפניו פעם אחת הייתי וכו'. סדרם בסוף הספר. אמר אליהו ז"ל פ"א הייתי וכו'. ועכ"פ אינם מעיקר הספר. וזה הכותב רצה לסיים הספר בסיום של בימי ר' דוסא וכו'. עד שיבא אליהו ומשיח וכו' שני הנה אנכי שולח לכם וגו' והנה פ"א שלפנינו אינו מן הספר אלא הוא הוספה. וכמו כן פט"ו שלפנינו הוא הוספה מהמעתיק. וכל מאמריו שם מקובצים מסדר אליהו רבה בשינויים מעטים. והוא מתחיל את פרקו. אמר אבא אליהו וזכור לטוב וזכור לברכה וכו'. וזה הסגנון הוא מורה שהוא מהמעתיק. וכק"ל מן מאמרים שהיו חביבין עליו. וסיים את הספר במאמר אליהו מהיבן הוא בא. ואח"כ ניתוסף לו המאמר אמר ר' יוסי וכו'. אם מאותו המעתיק עצמו או אחר כך ע"י מעתיק אחר. ועכ"פ אלו הב' פרקים הם הוספות. ויהיה עיקר הסדר הוותא מן פרק ב'. פ"א הייתי מהלך וכו' בדרך מינות. ובכת"י פארמא שהוא נסמן שם פרק א'. מתחיל אמר אליהו פ"א הייתי מהלך וכו'. ויראה שהמלות אמר אליהו מהוספות המעתיק הן. וכן בפ"ג הכל כרא וכו' שהיא פ"ב הוא מתחיל אמר אליהו הכל כרא:

בפ"ב (צד קע"ב). כל העושה מצוה נותנין לו שכרו וכו'. עיי' במ"ע אות ו'. ויותר נראה שבאמת הרבדים מקוטעין וחסירין:

בפ"ג (צד קע"ג) עד קע"ח. כוונת הספר לומר הטובה אינה יוצאה לעושה רעה והרעה אינה יוצאה לעושה טובה אלא טובה כלפי טובה והרעה כלפי רעה. ושקר ועוול לא ברא הקב"ה והכל הוא מחטאו של אדמה. ובפ"ד (צד קע"ח עד קפ"א) בא לדמות הטא ישראל בענל עם חטאו של אדמה. ושלשל הרבדים לבא ולדרוש בענין מדותיו של הקב"ה. אמנם הרבדים מקוטעים ואינם משולבים ומרכיבים יפה זה בזה שחסרים הלולאות המהירות וע"כ הסגנון מקוטע:

בפ"ו (צד קפ"ד). חסירה בבא דזכירה שהזכרה לעיל בסדר אליהו רבה פ"ו (צד פ"ה):

בפ"ו (צד קצ"ו). עיי' במ"ע אות י"א שהרבדים מקוטעים וחסרים. וזה הפרק הוא סיום סדר אליהו ווטא. שפרק ט"ו הבא אחריו הוא מתוספת המעתיק כמו שכתבתי. וא"כ התחלה הוותא הוא בספור שבא אליו אדם אחר בדרך מינות. וסימום שבא אליו אדם אחר מתלוצץ ומלעין:

ומלקי הספר הם. שנויי שמו ושנויי סידורו ופרקיו. ואקדים תחלה דברי ר' נתן בעל הערוך:

כתב הערוך בערך סדר לכאר הגמרא דכתובות (ק"ו ע"א). סדר אליהו רבא וסדר אליהו ווטא. פ"י משניות חיצוניות הן. ורבה הוי"ג בבי' ול' פירקין ווטא י"ב פרקו. ודאמרי בנמרא תנא דבי אליהו כולחון בננויה:

והנה הספר שלפנינו עפ"י כתי' רומי שמו באמת סדר אליהו רבה וסדר אליהו ווטא. אמנם בדפים הראשון ויניציאה שניה. כתוב על ראש העמודים על כל עמוד ועמוד סדר אליהו רבא. סדר אליהו ווטא. אבל כפתחת השער כתוב עליו. ספר תנא דבי אליהו. והמדפיס בהקדמתו קוראה. תנא דבי אליהו. וכן קוראה שם בסוף הספר והוא נדפס עפ"י כתי' ישר. ומדכתב על כל עמוד ועמוד סדר אליהו. יש לדון שהיה כתוב כך בכת"י. והשם שעל השער תדב"א הוחק ע"י המדפיס והמניה: בעל הילקוט כתב הרבה פעמים בליקוטיו תנא דבי אליהו וכו'. והרבה בליקוטים לא סימן אותם באופן זה אלא הביאם סתם. אמנם נרשם בגליון (אם מידו או מה שמסתבר יותר מיד אחרים) תנא דבי אליהו. ויראה שזה נרס להמדפיס ולהמניה לקרותו תדב"א. ומה שתפס הילקוט בסגנונו לומר תנא דבי אליהו הוא שחשב להביא מאמריו של אליהו על הדרך שהובא בנמרא תנא דבי אליהו:

בעל ראשית חכמה (קושטאנדינא ת"צ) הביא בהקדמה ב' א'. וכן אמר בתנא דבי אליהו (והמאמר שם בנוסחת הילקוט אעפ"י שלא הוכירו וכפל הדבר בדרך ק"ח ע"א והוכיר שהוא מן הילקוט): מאמר ארוך ט"ו ע"א וב' בשער היראה. והוכיר נדפס בילקוט: שם כ"ד ע"ב. מאמרם ז"ל בתנא דבי אליהו ילקוט בפסוק ה' יתן אימר תני רשב"י וכו'. והוא טעות שזה המאמר אינו אלא בפסיקתא. אלא שקודם זה הובא שם בילקוט מאמר מתנא דבי אליהו ועל מאמר הפסיקתא חסר הרמו. ושם ל"ג ע"ב מאמר מתדב"א ומזכיר את הילקוט. ושם נ"ג ע"א הביא מאמר מתדב"א הובא בילקוט. ואעיר כאן שהוא המאמר שלפנינו (צד ל"ד) ושניתוסף בו יקרא רבה כמו שהערותי במ"ע אות י"ז (צד ל"ג) והוא כתב עליו ז"ל. וקריב ללשון הזה הובא בסוף ספר ויקרא רבה ומשם הגהתי הלשון והוספתי בו קצת עכ"ל. נמצינו למדן מזה שאיזה מעתיק הוסיף בסוף

המדרש הרבה מאמרים מסדר אליהו ואח"כ קבעום מעתיקים אחרים בפנים הספר כמו שהם לפנינו¹. ושם נ"ד ע"ב אמר בתנא דבי אליהו והובא במדרש וכו'. והוא בבמדבר רבה ספ"ב שרמתי עליו במ"ע בפ"א אות ל"א (צד נ"ט). ושעה שהיה סבור שכל דברי המדרש שם הם המשך מהתרג"א. ובשער האהבה נ"ו ע"ב עוד בתנא דבי אליהו מה בין אהבה וכו'. והוא לפנינו פכ"ח (צד ק"מ) והשלים זה המאמר בפ"ו פ"ב ע"ב. והוא נ"כ מן הילקוט אף שלא הזכירו. וכמו כן מה שהביא שם בתחלת הפרק הוא מן הילקוט. וכן בפ"ו ע"ז ע"ב וכן אמר בתרג"א וכו'. ומסיים הובא בילקוט וכו'. ובשער התשובה פ"א ק"א ע"ב וכן אמר בתרג"א נדפס בילקוט פ' תשא וכו'. ועי' עוד שם בפ"ה ק"ל ע"א. ומלשונו נדפס בילקוט מוכח שלא היה סדר אליהו נדפס לפנינו. אבל היה לו כת"י כמו שנראה להלן. ושם פ"ב ק"ט ע"ב. עוד בתנא דבי אליהו מעין תשובתו (של דוד) ילקוט שמואל וכו'. ובפ"ו קל"ה ע"ב אמר בפירוש ילקוט. נביאים תרג"א הבינו לכם וכו'. ושם קל"ו ע"א וכן אמרו בתרג"א בילקוט פ' כי תשא וכו'. ובשער הקדושה ר"א ע"ב. ושם בילקוט לעיל וכו' אמר תנא דבי אליהו וכו'. ושם ר"ז ע"ב עוד בתרג"א הובא בילקוט וכו'. בשער הענה פ"ג רמ"א ע"א וכן כתוב בתרג"א הועתק ילקוט פ' כי תשא וכו'. ושם עוד בתרג"א פ' אתם נצבים וכו'. והוא בילקוט שם. ובפ"ו נידול בנים רע"ב ע"ב עוד בתרג"א וכו' הובא בילקוט וכו'. והנה כל ליקוטיו הם מן הילקוט וע"כ קרא אותו תנא דבי אליהו כאשר מצא בילקוט בפנים ובגליון:

אמנם היה לבעל ראשית חכמה נ"כ כת"י מן סדר אליהו. רק שנקל היה לו להשתמש בספר נדפס מבספר כת"י. וזה הכת"י הביאו בשער התשובה פ"ג ק"ט סוף ע"ב וכו'. וז"ל עוד בתנא דבי אליהו נמצא אצלנו בכתובת יד ז"ל והמלך דוד זקן ויכסוהו בבגדים ושי' וקוי ה' יחליפו כח אחו"ל י"ג שנה שכב דוד חולה ומוטל במטה ושבעה כרים היו מחליפים בכל יום מתחתיו מרוב ארס שהיה יוצא מגופו הה"ד ערסי אמסה. אלה י"ג שנה של ייסורים כשכיל מעשה שעשה בבית שבע. וכל שונאיו היו אומרים מתי ימות. ושי' איובי יאמרו רע לו מתי ימות ואבד שמו. וכששמע כן נתן נפשו בחפלה ובתחנונים ובקש רחמים מלפני הקב"ה ואמר רבון העולמים העמידני בשביל בית המקדש שמסר לי שמואל הנביא ובבקשה ממך חזקני ואמנני והקימני והורדני ממטה זו לשלום ואשלים להם מגילתי בנין בית המקדש. מיד שמע הקב"ה תפלתו וקם ממטתו שני יוקם דוד המלך על רגליו (רה"א כ"ח) והיכן עמידת האדם אם לא ברגליו מהו על רגליו מלמד שנתרפא ועמד בריא. עד כאן לשונו. והנה בסדר אליהו שלפנינו אין מכל זאת מאומה. וגם אינו מסגנון לשונו. ולשון אחו"ל י"ג שנה שיהיה מורה שהוא מדרש מאוחר. ואיזה מעתיק הוסיפו לסדר אליהו. (כמו שנתוספו בד"ו הפרקים מפס"ו עד פרק כ"ח) והוא לקוח ממדרש אגדה בראשית פליח בליוני לשון קצת: ובפ"ו נידול בנים רע"ב ע"ב כתב. ואני המעתיק הצעיר אליהו מצאתי בתנא דבי אליהו כתיבת יד שתי מימרות מתיחסות לדרוש זה בענין נידול הבנים לעבודת ה' ראיתי להעתיקם הנה. לפיכך חייבין כל קהל להעמיד מלמדי תינוקות והיו מצויים בכל עיר ועיר כרי (שלימדו) [שילמדו] אותן תורה דאמר רשב"ל משום ר' יהודה הנשיא אין העולם מתקיים אלא בהבל פיהם של תינוקות של בית רבן וכו'. והנה כולא בשבת (ק"ט ע"ב). באיזו שינוי נוסחא). ואינו מסגנון סדר אליהו. והיא הוספת איזה מעתיק. וכבר אפשר שאיזה קובצי אגדות תלו מאמרים באילן נדול בסדר אליהו כדי להרבות הקופצים עליהם. (ולזה המין אחשוב נ"כ איזה עליהם המגניזו ששלח לי ידידי מוהר"ז שעכשער העתקתם והם ששה דפים בעלי ב' עמודים. הרף הא' מתחיל באמצע פרק בענין תשובה ומסיים בדרך ב' ע"ב שורה ז' סליק פירקא (באותיות גדולות) מאליה קטן (באותיות קטנות) ומתחיל אמר שמואל הקטן (ע"ש) [עני] עשיר ורשע עומדין וכו'. וכולא שם כרייתא דיומא ל"ה ע"ב באיזו שינוי. והיא עד דף ג' ע"ב ובשורה י' סליק פירקא. ובשורה י"א מתחיל. אחר ניהנם זה הסדר מן תלמוד רבא. כתוב מלך יושב על כסא דין מורה בעיניו כל רע. אמר רבן יוחנן בן זכאי וכו' (ורמו מוהר"ז שעכשער בגליון מסכת ניהנם ויהנם ויכוש הקבר). והוא עד סוף דף ד' ע"ב. ובירוש דף ה' שורה א' כתוב סליק פירקא (באותיות גדולות) זה סדר מן אליה רבה (באותיות קטנות). שורה ב'. תלמוד נדול כתוב וזבח תורה יכבדני וג' ומי שנשתנה תורה מכל הקרבנות אילא אמר ר' יהושע בן לוי כל הזבח את יצרו. וכו'. והנה אין באלה הדפים שום דבר שייחוס לסדר אליהו רבה וזוטא. אמנם אלו שיורי הגניזה יעידו אל הצורך להורות גדולה שלא לדון מתוך כתבי יד ועל פי

¹ זה נעלם ממורי"טל צונץ ז"ל. עיי' בספרו על הדרשות סוף פ"י (הוצאה פפ"דמ קצ"ד). וכבר דבר ע"ז במקום אחר הרב מ"ה יהודה הנודע בשם דר' טהאדארא.

כתבי יד שאינן מוחזקין בחזקת כשרות, שהסדרן הזה מזכיר מאלה קטן, אמר שמואל הקטן, זה הסדר מן תלמוד רבא, זה סדר מן אליה רבה, וזיופיו נראין מתוכו, ואפשר שזה הוא שגמר לבעל הערוך למסור על סדר אליה רבה כמה בכות וכמה פריקים הוא כולל, מה שלא עשה כן בשום ספר. לפי שראה שזיופו הרבה את הספר הזה: אמנם מצאתי בו בשער הקדושה קס"ח ע"ב אמקרא אל תאבה שינה פן תורש וגו' שכתב, גם פיר' בתנא דבי אליהו על עוני התורה, אמר בתנא דבי אליהו וכו' על פסוק זה ואין לחם אלא תורה שני' לכו לחמו בלחמי וגו', ואומר ה' אלהים נתן לי לשון למודים וגו' הא למדת שאין ד"ת נבלעין אלא במי שהוא מייקף בהן כך היתה ריה"ק מבשרת את תלמידי חכמים ואומרת בני אעפ"י שנתתי לכם טובה בעוה"ז איני צ"ל בעוה"ב מפני ששכר גדול יש לכם אל תולולו בתורתו ואל תרבו באכילה ושתיה עד כאן לשונו: וכוונת אמרו אל תולולו וכו', כן מוכן מתוך דברי תרבי"א לעיל מזה דקאמר וז"ל, מי מוריש את עצמו מי שהוא מרבה באכילה ושתיה וכו', והנה כל זה לפנינו כוונת פ"ד (צד קצ"ד) אמנם כנוסחת אחרת, ובילקוט ליתא מכל זה כלום, והעתיק הרבנים מכת"י שלו, אולם ממה שהוא קראו תנא דבי אליהו, אין להוכיח שבכת"י עצמו היה שמו כך, שכבר אפשר שאע"פ שהיה שמו עליו סדר אליהו, לא הקפיד לקראו תרבי"א כפי מה שהורגל עפ"י הילקוט:

והנה עפ"י השער הנדפס בוינציאה קראו בעל זקוקין דנרא תרבי"א, ואחריו הלכו כל המדפיסין וקראו שמו תרבי"א והשכיחו את עיקר שמו סדר אליהו:

וה"ש הערוך פ"י משניות היצוניות הן, כלו' ברייתות, ובלה"ק משניות, ואין הברל אם עינים הלכה או הגדה, וכבר הוזכרה זאת לעיל (צד מ"ז):

וה"ש ורבה הוי"ו בבי וכו', הנה אף זה מלקווי הספר שהוניחו המעתיקים חלוק הבבות, והרברים מראין שדבר זה היה נוהג ובא מימים קדמונים לחלק הספרים ברבה וזוטא, והרבה בני' בבי: ספר משלי בבא א' עד סוף ס' ט', ואח"כ מתחלת בבא ב', משלי שלמה בן חכם וגו', ואח"כ בבא מסיימת בס' כ"ב בפסוק ט"ז עשק דל וגו', ואח"כ מתחלת בבא ג', הט אונך ושמע וגו', ואמר בפתיחה זו הלא כתבתי לך שלשים במועצות ודעת, קראם שלשים על שם הני' בכות, ומסיימת בס' כ"ד, וזהו משלי רבנא, ואח"כ נסדר, גם אלה משלי שלמה וגו', והם משלי זוטא עד סוף פ' כ"ט, ואח"כ באו הוספות, הוספה א' דברי אגור וגו' ס' ל', הוספה ב' דברי מואל וגו' עד פסוק ט', ואח"כ הוספה והיא חסילה, אשת חיל: וכשנסתכל בספר קהלת נמצא שבבא א' מסיימת בסוף ס' ב', ובבא ב' מתחלת לכל זמן וגו' ומסיימת בסוף ס' ג', ובבא ג' מתחלת בס' ד' ושבת אני ואראה וגו' ומסיימת בסוף ס' ה', ואח"כ חסילה יש רעה וגו' והיא ס' ו', ואחריהם קהלת וזוטא המתחלת בס' ז', טוב שם משמן טוב וגו', וזו נחלקה ניכ' לבבות ומסיימת בבא א' בפסוק כ"ד, ובבא ב' מתחלת סבותי אני ולבי וגו' שם פסוק כ"ה ומסיימת בס' ט' פסוק י', ובבא ג' מתחלת שבת וראה תחת השמש וגו' ומסיימת בס' י' פסוק ט"ז, ואח"כ הוספה א', אי לך ארץ וגו' עד סוף פסוק ח' בס' י"א, ואח"כ הוספה ב', שמה בחור וגו' עד סוף פסוק ז' ס' י"ב, ואח"כ חסילה, הבל הבלים אמר הקהלת וגו', והמתבונן על סגנון הלשונות יעמוד על אלו החלוקות: וכן כשנסתכל בשיר השירים נמצא שבבא א' מסיימת בפסוק ז' ס' ב' השבעתי אתכם בנות ירושלים וגו', ובבא ב' מתחלת קול דודי וגו', ומסיימת השבעתי אתכם בנות ירושלים פסוק ה' ס' ג', ובבא ג' מתחלת מי זאת עלה וגו' ומסיימת בפסוק א' ס' ה' שתו ושכרו דודים, ואח"כ שיר השירים זוטא, אני ישנה וגו', ומסיימת בבא זו אחת היא יונתי וגו' פסוק ט' ס' ו', ובבא ב' מי זאת הנשקפה וגו' שם פסוק י', ומסיימת אני לדודי ועלי תשוקתו פסוק י"א ס' י', חסילה א', לכה דודי נצא השדה וגו' ומסיימת השבעתי אתכם בנות ירושלים וגו' פסוק ד' ס' ח' כסיום בבא א' ובבא ב' בשיר השירים רבה, ואח"כ חסילה ב', המתחלת מי זאת עלה מן המדבר בבבא אחרונה של שה"ש רבה ובבא אחרונה של שה"ש זוטא, וסגנון השירים יוכיח על אלו החלוקות, ועל סגנון אלה החלוקות נסדר סדר אליהו רבה וסדר אליהו זוטא, אלא

ה' הרש"ם כתב בריש ויקרא לפי שכתב למעלה בסוף הספר ולא יכול משה לבוא וגו' לך קראהו הקב"ה וכו', וכן הוא בראב"ע ורמב"ן, ובסוף ס' כ"ו כתוב אלה תהקים וגו' אשר נתן ה' ביני וביני' בהר סיני ביד משה, ובסוף הספר כתוב אלה המצות וגו' בהר סיני, הא למדנו שספר שמות וספר ויקרא כספר אחד מכ' הלקים הם, אולם ספר במדבר הוא חותם אלה המצות וגו' בערכות מואב על ידן ירהו, ותחתיה לפ"ז תורתו של משה, הרבה בני' בבי, א' בראשית, ב' שמות ויקרא, ג' במדבר, ואח"כ התורה הזוטא והיא דברים:

שהמעתיקים והמרפסים ערכבו הדברים, אף כי לא יכלו להשכיחם כי עניניהם מוכיחים מתוכם על יסוד סידורן:

הבבא הראשונה היא עד סוף פ"ה (צד ל"א). הבבא הב' היא מתחלת משכני אחרין וגו' (באותו צד) עד סוף פ"ו (צד פ"ח). ובאלו הב' בבות יש לעמוד בכל אחת ואחת על חיבור וקישור עניניה. ואח"כ מתחלת בבא ג' קומי רוני (צד פ"ט) והוא הולך ודורש באותו המקרא עד סוף פכ"א (צד ק"ח). ולזה הענין שייך הדרוש מומור לאסף פ"ל (צד קמ"ז) עד סוף (צד קנ"ז). ובלי ספק שעירוב פרשיות כאן, שב' הדרושים קומי רוני ומומור לאסף הם כב' חלקים בעיני אחר. והוא הענין הא' בבבא ג'. והענין הב' הוא פכ"ב הנה אנכי שלח מלאך וגו' (צד ק"ח) והולך ודורש בפ' משפטים וכו' הדברות עד סוף פכ"ז (צד קל"ט). והענין הג' בדברים שהארם קונה לאביו שבשמים, מתוך האהבה פכ"ח (צד קל"ט). מתוך הרחמים פכ"ט (צד קמ"ז) עד סוף. (והופסק אח"כ ע"י הערכוב במומור לאסף צד קמ"ז) וכו'. מתוך השלום פל"א (צד קנ"ז). ואח"כ הה"א את מי נועץ ויבינהו וגו' (צד ק"ס) עד נמירא, וסיים במה שהתחיל וסופו נעוץ בתחלתו. והנה הבבא נחלקת לני ענינים, אמנם להלן אראך שהפסקא קומי רוני היתה פסיקתא לעצמה ונתייחסה לאליהו ונתוספה אח"כ לסדר אליהו רבה, וכמו כן הפסקא מומור לאסף אינו אלא פסיקתא לעצמה. וא"כ אין לדון הדברים שבאים בתוכה להוספות אלא כולא היא הוספה. והיא שלא במקומה, ותהיה עיקר הבבא מן הנה אנכי שלח מלאך; אמנם סדר אליהו וזוטא אם נסלק ממנו כל ההוספות והיתרונות הוא מתחיל בפ"ב בספור פ"א הייתי מהלך וכו' ומסיים בפ"ד בספור כיוצא בו:

ויותר מקולקלים הם סדרי הפרקים. והנה הערוך כתב ג' בבי ול' פרקין וזוטא י"ב פרקי, והנה מצינו בנ' בבי דנויקן שכל בבא ובבא הוא מ' פרקים, והיינו ג' בבי ול' פרקי. ומצינו בתוספתא דטהרות (הוצאת צוקערמאנדל), דכלים נחלקה לני בבות, בבא א' בת ז' פרקים, בבא מציעא בת י"א פרקים, ובבא בתרא ג' ב' פרקים א"כ סכום כולם כ"ה פרקים, ובתוספתא הנדרסה ברב אלפס אינו חלוקה לבבות אלא ג' מסכתות הן כלים, טהרות, טומאה וטהרה, אולם בפרקיהן מסכימים כאחת, ודעת ריש מתיבתא דילן הרב החכם מוהר"א שווארץ היא שיסוד החלוקה היא עפ"י המשנה, ומשנה דכלים היא בת ל' פרקים; ויתכן שחלקו לפנינו את הסדר לל' פרקים לפי שהוא ג' בבי, ולא נעשו הבבות לפי הפרקים אלא הפרקים לפי הבבות; והנה בכת"י שלפני לא נסמנו מנין של הפרקים עד חסילה דקומי רוני, אלא שמסיים בסוף כל פרק ופרק סליק פירקא, אולם בד"ו מפירקא ב' ולהלן סימנו המנין, כל' סליק פירקא ב' וכן כולן, וסימנו בראש הדפין מנין הפרקים, ואערכם כאן ואעיר על קלקולן, סליק פירקא הראשון שזה בשתייהן, ופ"ב מתחיל בשתייהן ד"א ימים יוצרו, ולדעתי יותר טוב היה להפסיק בדיה אלה דברי דוד האחרונים (צד ז') ובדף ה' בד"ו בראש העמוד ופקר א' תחת פרק ב'. בפ"ה (צד ד"ה) חסר בד"ו מן מזהב כפרה ולהלן עד ש' ויברכנו יהוה לפנינו בפ"ו (צד כ"ט). ועל ידי כך מסיימת הבבא בד"ו סליק פירקא ה', ולפנינו הוא פרק ו', וא"כ הבבא בת ז' פרקים; בבבא ב' משכני וגו' כתוב בראש העמוד פרק ו', חוץ מ"א ע"ב בטעות פרק ד', והנה ע"כ מתחלת בבא ב' ולהלן המנין לפנינו בא' יותר מבר"ו, ואני סימנתי מנין הד"ו ג' ובחסר, לפי שכבר הוא מנין הרגיל, וגם כשאני מסמן איזה פרק הנני מסמנו לפי מנין הרגיל, פרק ז' מתחיל והי' הוא אמר טובה חכמה וגו', והמשך הדרוש הוא ארלעיל כי חסר חפצתי ולא זכח, וחכמה היא טובה מכלי קרב, ועל ידה בא לחריוש של מקום, וכמו שפירשתו במע', ואולם כבר אפשר שהמאמר מקוטע וחסר, ועכ"פ היה יותר טוב להפסיק במאמר הה"א גלמי ראו עיניך, וסיום הפרק הוא ומגלה אותם מארצם ומוכרן לע"ז (צד מ"ו), ונראה שנפסק שלא במקומו, ותחלת פ"ח יהיה ישמור אדם דברים בלבן שלא יעשה שותפות וכו' (צד מ"ה), ואח"כ ישמור וכו' שלא יאכל עם הגוי וכו', והפרקים הבאים הם בהמשך לזה עד פ"ב (צד נ"ט), ואח"כ ישמור וכו' שלא יאכל עם עמי הארץ וכו', ואח"כ ישמור וכו' שלא ירבה שחוק וכו' פ"ג (צד ס"א), ואח"כ לעולם ישמור וכו' שלא יבא ליד חטא (צד ס"ה), שהם חמשה דברים שאמר עליהם ישמור אדם, והנה סיום פרק ח' הוא ומגלה אותם מארצם (צד מ"ח) ובד"ו בטעות סליק פירקא ז', וכן בראש העמודים נסמן בטעות, פעם פרק ז' ח', תחת ח' מ', ואח"כ פרק ח' תמורת מ', ונכון היא בסיומו סליק פירקא ט', פרק י"ג ישמור וכו' שלא ירבה שחוק (צד ס"א), בד"ו דף כ' ע"ב בטעות פרק י"ב, פ"ו בא חבירו וכו' (צד ע"ב) וסימונו ולעולמי עולמים (צד פ"ג) וגם בד"ו אין בו פירקא כלל, אלא שהיה לו לסיים אח"כ סליק פירקא ט"ו והוא מסיים סליק פירקא י"ו, וכן בראש העמוד שלפניו ושלפני פניו כתיב י"ו, ועל כן עשה בעל זקוקין דנורא

בדיבור ולדורה בנדרתה סיום פרק, והמאמר פעם אחת הייתי יושב וכו' הוא פרק י"ו (בצר פ') וכמו שהעירוני על זה במ"ע, ועל ידי הבלבול הזה הוא מונה בד"ו המאמר ההיא נקי כפים לפרק י"ז (צר פ"ג). והנה מסיימת הבכא הב' לפנינו ובד"ו בפרק י"ז (צר פ"ח). קומי רוני הוא פרק י"ח, ובד"ו מסיים זה הפרק בדיבור זו היא אחריתו של עולם סליקא י"ח (והוא לפנינו צד ק"ט), ולפנינו בכתי"א אין כאן סליק פירקא. אבל הפסק שורות יש ורישומי ניכר שהיה כתוב סליק פירקא ונמחק, וכן בלמעני למעני אעשה סליק פירקא י"ט, ובכתי"א הוא כמו שלפני זה, ואח"כ בלא יבושו עמי לעולם (לפנינו צד קט"ו) סליק פירקא, וחסר המנין אלא שבראש העמוד הוא מונה אח"כ פרק כ"א, ולפנינו כתוב עליו חס"ל ה, ומכאן ואילך נרשמו בכתי"א מנין הפרקים והנה אנכי שולח מלאך שהוא פרק כ"ב בד"ו הוא מונה לפרק כ', ולפ"ו הוא מונה החסילה לפרק י"ט, והוא מונה והולך עד שהפרק האחרון היא פכ"ט, ובד"ו הפרק האחרון היא פרק ל"א, וא"כ שניהם אינם מסכימים עם מנינו של הערוך, ונראה שבאמת שפרק ט"ו שלא הופסק היה גם לפני הערוך פרק אחד, ורק בטעות נסמן בסוף סליק פירקא י"ו, ושבשטא כיון דעל על ונהיו ל"א פרקים, ובעל זקוקין דנורא קבע לשבשטא זו, וע"כ בכל ההוצאות סימנו ל"א פרקים; ובסדר אליהו זוטא מונה הערוך י"ב פרקים, ולפנינו בכתי"א ט"ו פרקים, ובד"ו ובכל ההוצאות מבעל זקוקין דנורא ואילך הם כ"ה פרקים, וכבר עמדו החכמים על הדבר שמפרק ט"ו ואילך אינו מסדר אליהו, ובכתי"א פארמא סימנו באמת י"ב פרקים, והנה לעיל הראיתי שיעקר הווטא הוא מפרק כ' עד סוף פ"ד וישארו י"ג פרקים, ואפשר שלפני הערוך היה פירקא ה' הקטן עם פירקא ו' לפרק א', וע"כ הוא מונה י"ב פרקים; ומה שאמר, ודאמרי בגמרא תנא דבי אליהו כולהו בגווייהו, כבר דברתי לעיל בזה הענין; ולתשלום ענין הלוקיים אומר, שהכתי"א שנדפס ממנו בויניציאה קיצר המעתיק הרבה פעמים בסגנון ולא השחית הענין, ד"מ בפ"י"ג (צר ס"ד), אם היה בתוך בני המשפחה ובני המשפחה שמחין בו לסוף מגלה את המשפחה, ואם היה בתוך בני השכונה ובני השכונה שמחין בו לסוף מגלה את בני השכונה, אם היה בתוך המבוי ובני המבוי שמחין בו לסוף מגלה את בני המבוי, אם היה בתוך החצר ובני החצר שמחין בו לסוף מגלה את בני חצר, אם היה בתוך העיר ובני העיר שמחים בו לסוף מגלה את בני העיר, ובד"ו ואם היה בתוך המשפחה שמחים בו לבסוף מגלה את המשפחה, ואם היה בתוך בני השכונה שמחין בו לבסוף שהוא מגלה את בני השכונה, ואם היה בתוך בני מבואו וכן בתוך בני החצר וכן בתוך בני העיר שני וכו', וכיוצא בזה הרבה; ובעל זקוקין דנורא הוסיף הרבה דברים עפ"י סגנון הנמרא, אם מה שלקח מהנמרא או עפ"י רוח דמיונו; ובדיוצאות של אחריו קוטעו הרבה דברים מפני חמת המציק, ואילו הלוקיים נעשו בכוונה הן לחסר הן להוסיף, ואינם מענין הלוקיים שלא נעשו בכוונה והחסרון בא שלא מדעת והיתרון בא שלא בכוונה הכותב הראשון להביא הדברים בפנים הספר; ועתה אחרי העריכי את כל זאת לפני הקורא אבא לדבר כמה שקדמוני החכמים לנלות דעותיהם בטיב סדר אליהו רבה ואבחנה דרכיהם:

מאמר ט' כולל התשובות על החכמים שדברו במיב הספר וזמנו.

ר'אשונה יסעו דברי החוקר המהולל הרב מ"ה שלמה יהודה ל"ב כהן רפאפורט ז"ל בספרו תולדות רבינו נתן בצד וס' מ"ג, ואעתיק את דבריו קוטעא קוטעא לפי שאבליע בתיכם מה שיש לי להשיב עליהם, ואלו הם דבריו:

הספרים הנזכרים ראשונה בס' הערוך, הם א' סדר אליהו רבא וזוטא שלמד אליהו לרב ענין, יעניין ערך סדר ג' ז"ל פ"י משניות חיצוניות הן ורבה הן ג' כבי ותלתין פרקין וזוטא י"ב פרקין, ודאמרי בגמרא תנא דבי אליהו כלתון בגווייהו עכ"ל, מעתה נחיו אנו אם הספר הנקרא אצלינו תנא דבי אליהו הוא זה הנזכר בגמרא, שזה שלפנינו כולל ל"א פרקים בחלק א' הנקרא רבא ולא נחלק לבני כלל וכו' פרקים בח"ב הנקרא זוטא;

והנה ממה שכתבתי במאמר שלפני זה ימצא כל קורא קלישות וחלישות אלה הראיות ולא נרין מזה רק שצורה חצונה של הספר שביד הערוך היתה אחרת ממה שנמצאה לנו, ואם נבא להחזיר העטרה לישנה נתקן הספר כמו שהיה ביד הערוך:

אח"כ אמר, גם אינם משניות רק אגדות ודרושים: